

Ks. dr hab. Waldemar Szczerbiński, prof. UAM
Instytut Kultury Europejskiej w Gnieźnie
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Recenzja rozprawy doktorskiej ks. mgra lic. Michała Kossowskiego *Seder paschalny a teologia Eucharystii*, napisana pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Dariusza Koteckiego na Wydziale Teologicznym UMK w Toruniu, sporządzona na zlecenie Przewodniczącego Rady Dyscypliny Nauki Teologiczne UMK w Toruniu, ks. dr hab. Zbigniewa Zaremskiego, prof. UMK, z dnia 26.04.2022 (WT/IV/2021/2022).

1. Znaczenie podjętego tematu

Dialog katolicko-judaistyczny, który od Soboru Watykańskiego II rozwija się coraz bardziej, ma wiele płaszczyzn. Jedną z nich, bodaj najważniejszą i podstawową, jest płaszczyzna intelektualna. Punktem wyjścia wszelkich badań naukowych w tym zakresie jest posoborowy paradygmat, który stwierdza, że chrześcijaństwo ma swoje korzenie w judaizmie. Sobór Watykański II w deklaracji "Nostra aetate" wyraźnie wskazuje na motyw poznawania Żydów i ich religii, a jest nim pragnienie lepszego rozumienia własnej tożsamości. Doktorant ma głęboką świadomość, że między chrześcijanami a wyznawcami judaizmu istnieją niezaprzeczalne więzi, które domagają się jednak właściwego rozpoznania i zrozumienia. Wybranie tematu *Seder paschalny a teologia Eucharystii* jest wynikiem wieloletnich zainteresowań ks. Kossowskiego religią żydowską, o czym sam informuje: "Osobiście zainteresowałem się tym tematem po wysłuchaniu katechezy o sederze paschalnym, autorstwa hiszpańskiej katechistki, obecnie Służebnicy Bożej, Carmen Hernandez Barrery. Nie bez znaczenia jest też moje zainteresowanie judaizmem i szacunek do Narody Wybranego, przekazywany mi przez moją matkę i Drogę Neokatechumenalną" (s. 11).

Wybór zatem tematu jest jak najbardziej trafny i aktualny. Nie jest też przypadkowy. Wyzwaniem dla katolika jest zawsze potrzeba zgłębiania tajemnicy Eucharystii. Okazuje się, że nie można w pełni poznać prawdy o Eucharystii, o jej pochodzeniu, strukturze, symbolice i znaczeniu bez odwołania się do tradycji żydowskiej. Prezentowana praca wpisuje się w to poszukiwanie i odkrywanie całego bogactwa sakramentu, który stanowi centrum życia Kościoła.

Zagadnienia związane z Żydami i judaizmem są już od wielu lat podejmowane na uniwersytetach europejskich, w tym także w Polsce. Najczęściej podejmowane problemy dotyczą Holokaustu i antysemityzmu. Świadczą o tym niezliczone publikacje. Popularne są też opracowania o charakterze ogólnym, które prezentują historię Żydów i ich kulturę. Stosunkowo niewiele jest prac, które rozwijają tzw. żydowską teologię chrześcijaństwa i chrześcijańską teologię judaizmu. Na ten brak wielokrotnie zwracał uwagę ks. prof. Waldemar Chrostowski. Praca księdza Kossowskiego z pewnością wpisuje się w nurt badawczy, który jest zarówno oczekiwany jak i wskazany.

2. Cel pracy i struktura pracy

Zasadniczym celem pracy jest oczywiście ukazanie niezaprzeczalnych związków, jakie istnieją między żydowską Paschą (a dokładniej sederem paschalnym) a chrześcijańską ucztą eucharystyczną. Wymaga to wyjaśnienia kilku problemów. Jak sam Autor deklaruje, najpierw stara się pokazać, "jak można podejść do istniejącego od wielu lat w egzegezie problemu datacji Ostatniej Wieczerzy, aby można było odejść od pytania: czy Wieczerza Jezusa była Paschą, na rzecz zastanawiania się: w jaki sposób tą Paschą rzeczywiście była i jakie ma to znaczenie dla praktycznego przygotowania i przeżywania Eucharystii" (s. 13.) Praca ma za zadanie odpowiedzieć też na pytania: 1. czy w czasach Jezusa istniał w ogóle jakiś określony sposób celebrowania sederu paschalnego?; 2. czy starożytny seder paschalny pozostał w swojej istocie tożsamy ze współczesnym sederem? Dodatkowo doktorant podejmuje próbę ukazania równoległego rozwoju rytów Paschy żydowskiej i Eucharystii chrześcijańskiej - co samo w sobie stanowi wartość.

Autor rozprawy przeprowadza swoje analizy w ramach trzech rozdziałów: I Zarys historii sederu paschalnego (s.15-49); II Narracje o ustanowieniu Eucharystii a Pascha żydowska (s. 50-102); III Seder paschalny i życie chrześcijańskie (s. 103-207). W rozdziale pierwszym zostały omówione kolejno: 1. Biblijne fundamenty sederu paschalnego; 2. Celebracja paschy w Starym Testamencie; 3. Celebracja Paschy w czasach Jezusa. Rozdział drugi poświęcony jest przedstawieniu: 1. Paschalnego kontekstu ustanowienia Eucharystii; 2. Egzeziezie kanonicznej opisów ustanowienia Eucharystii; 3. Ukazaniu Eucharystii jako paschy chrześcijańskiej. W rozdziale trzecim zostały wyodrębnione paragrafy: 1. Prezentacja struktury Haggady paschalnej; 2. Analiza historyczno-teologiczna współczesnego sederu paschalnego; 3. Teologia Eucharystii w świetle sederu paschalnego.

Ksiądz Kossowski starał się pokazać, "jak można podejść do istniejącego od wielu lat w egzegezie problemu datacji Ostatniej Wieczerzy, stosując egzegezę kanoniczną, do analizy opisów ustanowienia Eucharystii" (s. 209). W rozdziale pierwszym mamy do czynienia z prezentacją ewolucji pierwotnych, wiosennych świąt, do których zaliczamy Paschę. Przedstawione argumenty pozwoliły przyjąć tezę, że w czasach Jezusa istniał rytuał wieczerzy paschalnej. Rozdział drugi poświęcony jest szczegółowym analizom argumentów za i przeciw utożsamianiu Ostatniej Wieczerzy z Paschą żydowską. Pozwoliło to na podjęcie próby spojrzenia na Eucharystię w świetle współczesnej "Haggady na Pesah". Rozdział trzeci zawiera omówienie struktury i elementów sederu paschalnego i ukazanie związków między współczesną Eucharystią a żydowską obrzędowością.

Przeprowadzone analizy pozwoliły na sformułowanie następujących wniosków: 1. Współczesny seder paschalny jest dobrym źródłem do katechezy o chrześcijańskiej pobożności eucharystycznej; 2. Analiza wspólnych źródeł biblijno-liturgicznych stanowi najlepsze tło w poszukiwaniu porozumienia między Żydami a katolikami; 3. Między judaizmem biblijnym a judaizmem rabinicznym istnieje ciągłość liturgiczna i teologiczna, dostosowana do zmieniających się warunków życia (ta ciągłość faktycznie jest w odniesieniu do celebrowania sederu paschalnego, ale nie całej Paschy, ponieważ istnieje istotny brak tej ciągłości w odniesieniu do paschalnej liturgii świątynnej!).

Praca oprócz spisu treści, wykazu skrótów, wstępu, zakończenia i streszczenia w języku polskim i angielskim, zawiera dodatek, który jest przytoczeniem *Rekonstrukcji przebiegu Ostatniej Wieczerzy według J. Bilczewskiego (1898)*. Rozprawa posiada bibliografię, która została podzielona na: I Źródła, do których zostały zaliczone teksty oryginalne i tłumaczenia; II Dokumenty Kościoła; III Komentarze biblijne; IV Pomoce słownikowe, encyklopedie, konkordancje; V Opracowania.

3. Ocena merytoryczna

Plan pracy jest właściwy i uzasadniony. Wstęp jest napisany bardzo jasno i logicznie. Dywagacje w dwóch pierwszych akapitach wstępu są dość oczywiste oraz ogólne i chyba niepotrzebne. Odwołanie się do słów Benedykta XVI (przypis 4) jest dobrym i wystarczającym punktem wyjścia. Powstaje jednak pytanie, czy wstęp zawiera wszystkie niezbędne elementy: uzasadnienie wyboru tematu, określenie zagadnienia badawczego, omówienie *status quaestionis*, wyjaśnienie obranej i zastosowanej metody badawczej oraz zwięzłą, ale jednocześnie wystarczającą, prezentację struktury pracy oraz zawartości poszczególnych rozdziałów i paragrafów. Odpowiedź jest pozytywna. Mam tu jednak pewne uwagi.

Wydaje się, że doktorant zbyt dowolnie i niekonsekwentnie posługuje się pojęciami "pascha" i "seder paschalny". To jednak nie są synonimy. Słowo "pascha" ma szersze znaczenie, a "seder paschalny" jest jednym z elementów celebrowania Paschy. Wprawdzie autor rozprawy ma świadomość tej różnicy, o czym świadczy paragraf 3 rozdziału I, gdzie wyróżnia "Paschalną Liturgię Świątynną" (3.1) od "Paschalnej Liturgii domowej - czyli sederu paschalnego" (3.2), to jednak trochę się w tej materii pogubił. Aby uniknąć kontrowersji wystarczy zmienić brzmienie tytułu rozdziału I na "Zarys historii Paschy żydowskiej" i tytułu paragrafu 1 rozdziału I na "Biblijne fundamenty Paschy żydowskiej". Nie widzę także powodu, aby już w spisie treści kluczowe słowo raz pisać z małej litery (pascha - w tytule I 2), a zaraz potem z dużej litery (Pascha - I 3). Nie rozumie, dlaczego podparagrafy w spisie treści są wyróżnione kursywą, skoro nawet w tekście zredagowano je normalną czcionką.

Recenzowana rozprawa rozpoczyna się od *Wstępu* (s. 5-8), w którym Doktorant najpierw wyjaśnia motywy podjęcia zagadnienia oraz bardzo jasno i precyzyjnie określa cel badawczy swojej pracy. Od samego początku czytelnik jest odpowiednio poinformowany, na jakie pytania ma zamiar odpowiedzieć autor dysertacji. O ile do prezentacji stanu badań światowych nie mam zastrzeżeń, to prezentacja stanu badań na gruncie polskim została potraktowana jednak zbyt pobieżnie. Obok publikacji takich autorów jak: Bilczewski, Nowowiejski, Jankowski, Drozd, Kiernikowski, brakuje takich opracowań jak choćby: R. Bartnicki, *Pascha żydowska a chrześcijańska ofiara eucharystyczna*, "Studia Theologica Varsaviensia" 18(1980), nr 1, 97-124; R. Bartnicki, *Ostatnia Wieczerza nową Paschą Jezusa*, "Warszawskie Studia Teologiczne 33(2015), s. 6-43, A. Proniewski, *Ostatnia Wieczerza Jezusa w kontekście żydowskiej uczy paschalnej*, "Rocznik Teologii Katolickiej" 6(2007), s. 57-67.

Na s. 34 autor stwierdza: "Judaizm rabiniczny nie jest ruchem zrywającym ze starotestamentalną teologią i liturgiką, ale wyrazem ich ciągłości". Cóż, to zdanie jest nie do końca prawdziwe. Judaizm rabiniczny nie jest zwykłą kontynuacją judaizmu biblijnego, ani w sensie teologicznym, ani liturgicznym. Odznacza się pewną ciągłością (Tora, kalendarz, zwyczaje), ale także brakiem ciągłości (brak kultu świątynnego, dominacja rabinów, rola Talmudu). Mówiąc wprost, judaizm rabiniczny zrywa właśnie z pewnymi elementami np. liturgii z powodu choćby braku świątyni. Przypuszczam, że Doktorant wyraził owa tezę w kontekście żydowskiego sederu paschalnego, a nie w ogólności (gdzie jednocześnie występuje ciągłość i brak ciągłości w judaizmie rabinicznym w odniesieniu do judaizmu biblijnego).

Praca bardzo ciekawa, kompetentna, solidna, napisana językiem zrozumiałym. Za najbardziej cenne uważam treści dotyczące teologii Eucharystii w świetle sederu paschalnego. Z punktu widzenia duszpasterskiego i katechetycznego bardzo pomocną może okazać się część dotycząca paschalnego kontekstu ustanowienia Eucharystii, gdzie doktorant w odpowiedni sposób omówił elementy celebracji Paschy w ewangeljach i przytoczył argumenty przeciwko utożsamieniu Ostatniej Wieczerzy z Paschą żydowską.

5. Strona formalna

Recenzowana dysertacja posiada bardzo logiczną i spójną strukturę. Prowadzone analizy odznaczają się rygiorem metodycznym i w sposób bardzo rzetelny respektują tekst i kontekst. Przypisy zostały sporządzone bardzo rzetelnie i konsekwentnie. Autor poprawnie stosuje zapis skrócony dla pozycji wcześniej cytowanych.

Zarówno przypisy, jak i bibliografia końcowa, wymownie świadczą, że Autor wykorzystał bogatą literaturę światową (co do polskiej - można dyskutować). Cytuje naprawdę wiele poważnych opracowań, książek i artykułów, które podejmują wprost lub pośrednio poruszane przez niego kwestie.

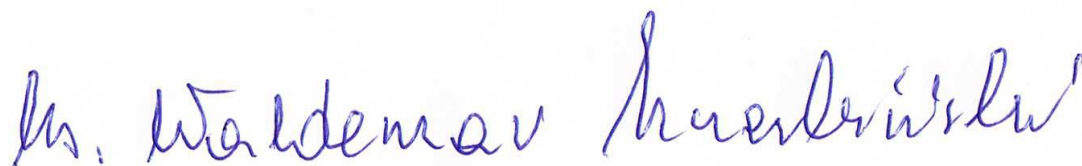
Jak zostało to już zauważone, rozprawa została napisana poprawnym językiem, bardzo komunikatywnym i zrozumiałym. Czasami jednak zdarzają się błędy stylistyczne. Także szata graficzna jest w miarę dobra i nie budzi poważnych zastrzeżeń. Kilka uchybień formalnych dostrzegłem.

Nie ma uzasadnienia, aby w przypisach "tamże" pisać kursywą. W tekście pracy imiona są podawane przy nazwisku niekiedy w całości (David), a innym razem tylko skrót imienia (D.) - nawet na tej samej stronie (s. 32). Pojawiają się tzw. literówki: na s. 58 winno być "sederem paschalnym", a jest "sederu paschalnym". Zdarzają się błędy stylistyczne w kontekście poprawnego stosowania wyrażenia "odnośnie do". Na s.73 jest "odnośnie składni", a winno być "odnośnie do składni". Podobne błędy patrz: s. 94 (odnośnie Ostatniej Wieczerzy), s. 28 (odnośnie jego celebrowania), s. 177 przypis 498 (odnośnie historii). Można zauważyć też brak konsekwencji przy podawaniu tytułu dzieł (na szczęście sporadycznie): na ogół autor podaje tytuł kursywą, lecz np. w przypisie 121 i 122 są one podane czcionką regularną. Ten sam tytuł w przypisie 116 napisany jest kursywą.

6. Wnioski końcowe

Zawarte w ocenie krytyczne uwagi oraz spostrzeżenia nie umniejszają absolutnie walorów naukowych i badawczych dysertacji. Chciałbym podkreślić, że recenzowana rozprawa doktorska stanowi ważny wkład naukowy w światowe i polskie badania nad związkiem, jaki z pewnością istnieje między chrześcijańską Eucharystią a żydowską Paschą (a dokładniej mówiąc: żydowskim sederem paschalnym). Uważam, że określony przez doktoranta cel został osiągnięty. W świetle rzetelnie i poprawnie przeprowadzonych analiz czytelnik jest w stanie właściwie zrozumieć zarówno kontekst chrześcijański, jak i żydowski Paschy. Takie wysiłki badawcze z pewnością przyczynią się nie tylko do lepszego rozumienia Mszy Świętej, ale także do pogłębienia duchowości eucharystycznej przez katolików. Przy okazji, jest to kolejny krok na drodze wypracowywania chrześcijańskiej teologii judaizmu.

Recenzowana rozprawa zasługuje na wysoką ocenę, zarówno za wybór tematu, jak i za przyjęty sposób badania zagadnienia oraz konsekwentną realizację. Doktorant opanował warsztat naukowy. Jestem całkowicie przekonany, że przedstawiona rozprawa, zarówno w sensie merytorycznym jak i też formalnym, spełnia wszystkie wymagania stawiane pracom doktorskim i dlatego wnioskuję do Rady Dyscypliny Nauki Teologiczne UMK o podjęcie dalszych etapów przewodu doktorskiego księdza mgra lic. Michała Kossowskiego.

ks. dr hab. Waldemar Szczerbiński, prof. UAM

Gniezno, 06.06.2022.